

Gazdaság, 1985. 4.

A társadalmi munkáról talán mindannyiunknak vannak tapasztalatai. Megszoktuk, hogy a legkülönbözőbb formákban van jelen életünkben. Amíg iskolás az ember, részt vesz az évről évre ismétlődő őszi mezőgazdasági munkákban, majd építőtáborokban; ha már dolgozik, a munkahely, a KISZ, a Népfront, a szocialista brigádmozgalom, a lakóhely által szervezett társadalmi munkákban; szülői minőségben pedig ugyancsak társadalmi munkában szerel, varr, takarít, fest, fúr-farag a bölcsődében, az óvodában, az iskolában.

Tanulmányunkban elemezzük a társadalmi munka tükröződését a közgondolkodásban. Ügy véljük, hogy ez a megközelítési mód lehetőséget nyújt arra, hogy felhívjuk a figyelmet a társadalmi munkával kapcsolatban a társadalmi gyakorlat néhány negatívumára, amelyek nemcsak gazdasági károkat okozhatnak, hanem a társadalmi munka értelmét is megkérdőjelezhetik a közvélemény szemében.

A társadalmi munkával létrehozott népgazdasági érték nem lebecsülendő. Az utóbbi öt évben a különböző településeken végzett fejlesztések egy részét — húszmilliárd forint értékben — társadalmi munkával valósították meg.

A társadalmi munka jelen van a sajtóban, a rádióban, a televízióban is. Ezekből a közlésekből nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy mi mindent lehet társadalmi munkában megcsinálni (mindent), hanem a társadalmi munkától elvárt gazdasági és ideológiai funkciókat is megismerhetjük.

A fogalom változása

A tömegkommunikációs eszközök a társadalmi munka gazdasági szükségessége mellett egyértelműen hangsúlyozzák felajánlásának és végzésének erkölcsi, ideológiai, politikai értékeit, funkcióit is. (A 14—30 éves fiatalok között végzett országos vizsgálataink szerint a közvélemény e tartalmak közül a társadalmi munkák szervezésének és végzésének gazdasági vonatkozásait értékeli és tartja számon elsősorban.)¹ Mindezek mellett azonban két dolgot figyelhetünk meg az utóbbi években a társadalmi munkával kapcsolatos közlésekben: egyrészt azt, hogy az idők folyamán a társadalmi munka fogalma bizonyos változásokon ment keresztül, másrészt pedig azt, hogy mind több cikk, riport, interjú, tanulmány foglalkozott a társadalmi munka sikerei mellett a vele kapcsolatos problémákkal is.²

Mi volt ennek a változásnak a lényege? A szocialista társadalmakban kezdettől fogva hangsúlyozták a társadalmi munkában a szocialista jellegét a — más társadalmakban is jól ismert — szociális munka karitatív jellegével szemben. [Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat adataiból megtudhatjuk, hogy az értelmezési különbségeken túl mennyiségi különbségek is vannak a kétféle társadalomban végzett társadalmi munkák között. Négy szocialista és három kapitalista ország egy-egy városában vizsgálták az aktív keresők szabadidő-felhasználását, s úgy találták, hogy a szocialista országok többségében (Csehszlovákiában, a Szovjetunióban és az NDK-ban) napi átlagban jóval több időt tesz ki a társadalmi munka, mint amilyen arányban szerepel a kapitalista országok (az Egyesült Államok, az NSZK és Franciaország) aktív keresőinek szabadidejében.]³

A társadalmi munka hazai gyakorlatának a kialakulását a társadalom gazdasági és ideológiai szükségletei, illetve céljai egyaránt meghatározták. Ennek megfelelően, tömegkommunikációs interpretálásában — akárcsak propagandájában és a rávonatkozó különböző intézkedésekben — mindig jól tükröződtek az adott korszak gazdasági és ideológiai viszonyai. Az utóbbi

években mindinkább a társadalmi munka szükségességének gazdasági okai kerültek előtérbe, s a korábbi gyakorlathoz képest viszonylag kevésbé hangsúlyozták pedagógiai, ideológiai, valamint politikai funkcióit. Ez utóbbiak sokszor csak formális apropóját adják egy-egy évforduló vagy kongresszus idején a társadalmi munkakampányoknak.

A társadalmi munkával kapcsolatos problémák is csak az 1960-as évek óta jelentek meg a tömegkommunikációs eszközökben, noha bizonyos konfliktusok már az első években manifesztálódtak. Ezek egy része abból adódott, hogy az önkéntesség elvét a gazdasági érdekek csorbulása nélkül soha nem lehetett teljes mértékben tiszteletben tartani, de ideológiai okokból is demonstrálni kellett a részvétel mind teljesebb körét. Ezt csupán a makro-társadalmi célokra (a szocializmus felépítésére) és az új erkölcsi normákra (a szocialista ember közösségért végzett munkájára) való hivatkozással nem lehetett elérni.

Munkaszervezési és gazdaságszervezési okokból is „biztosra kellett menni": biztosítani kellett a maximális részvételt. Ezért már a társadalmi munka meghonosodásának első éveiben kiépült egy finom érdekeltségi rendszer, amely az önkéntesség gyakorlatának a zárójelbe tevésével biztosította az egyének részvételét, azokban az esetekben is, amelyekben a társadalmi munka demonstratív jellege mindenki számára nyilvánvaló volt.

Ennek az érdekeltségi rendszernek a működése azt eredményezte, hogy a társadalmi munka a különböző társadalmi előnyök megszerzésének egyik lehetséges és szükséges (vagy szükségesnek tetsző) eszközét, az érvényesülés nélkülözhetetlen kellékét is jelentette az egyének számára, nem csupán nagy társadalmi célokért végzett önkéntes és önzetlen tevékenységet. Ez az érdekeltségi rendszer kétségtelenül elég jó hatásokkal működött, hiszen, ha nem is bonthatta le a közösségi érdeket az egyéni érdek szintjére, az utóbbit mindenképpen tudta szabályozni. Az egyéni érdekeltség lényege különösen a részvétel megtagadása esetén vált nyilvánvalóvá az érintettek számára: például a középiskolákban az utóbbi évtizedekben elterjedt — s talán néhány helyen még most is tartja magát — a közhiedelem, hogy aki legalább egyszer nem vesz részt építőtáborban, nem kapja meg az iskolától a szükséges támogatást továbbtanulásához.

Mikor indokolt és szükséges?

A társadalmi munkával kapcsolatos álláspontok további differenciálódását jelzi az is, hogy a sajtóban, a rádióban, a televízióban olvasható-hallható közlések éles különbséget tesznek az „objektíve szükséges", a „népgazdaság jelenlegi fejlettségi szintjén még nélkülözhetetlen" társadalmi munka és a helyi gazdálkodási hibák kijavítására szervezett, az elmaradásokat pótló társadalmi munkák között. Míg az előbbit természetesnek tartják, az utóbbi ellen szót emelnek, ily módon támogatva és mintegy bátorítva az érintettek helyi szintű bírálatát. Ugyanakkor a tömegközlelési eszközök nem szokták megkérdőjelezni — vagy ha igen, csak elszórtan, a szaksajtóban vagy bizonyos rétegműsorokban — a társadalmi munka végzésének jogosságát azokon a területeken, amelyekre azt pontosan azért terjesztették ki, mert a társadalmi tervezés más forrásokból nem (vagy csak szűkösen) fordít anyagi eszközöket, vagy éppen eleve bekalkulálták a költségvetésbe az elvégzendő társadalmi munka értékét. Ilyen tevékenységet jelentenek a szociális gondozás különböző formái, a karitatív munkák, az oktatási intézményekben és kommunális létesítményeknél végzett különböző társadalmi munkák stb.

A társadalmi munka néhány gazdasági ellentmondást is hordoz magában. Mint az a korábbiakban is kiderült, milliárdos nagyságban „tervezik" a társadalmi munkát a legkülönbözőbb igazgatási szinteken és intézményekben. Az adatokból nem mindig derül ki,

hogyan a költségvetés készítői számoltak-e a (fel nem vetődő) bérköltségekkel, s ha igen, akkor a munkaerő szabadpiaci árával vagy mással. Ehhez járulhat még a sok tisztázatlan anyag- és energiafelhasználás, valamint gépköltség. E produktumot a társadalmilag szükséges ráfordításnál „olcsóbbnak" tüntetik fel, így a költségvetést „felpuhítják".

A hanyagul elvégzett munka helyrehozása társadalmi munkában pedig azt a tényt fedi, hogy a munkaidőben végzett tevékenység csak ilyen minőséget enged meg a munkaerő-munkabér adott viszonya mellett, vagyis nem kifizetődő számukra jobban dolgozni, a szabadpiaci munkabérekhez viszonyítva, így végül mégiscsak annyiba kerül az adott termék, mintha magasabb bért fizettek volna eredetileg.

Végül a társadalmi munka paradoxonja, hogy jövedelemelvonó funkciót tölt be. A társadalmi munka ellenszolgáltatás nélkül végzett tevékenység, állapítottuk meg korábban. Egyáltalán nem kap ellenértéket az, aki nem kerül még közvetett kapcsolatba sem a létrehozott produktummal (nem megy el a KISZ-kirándulásra, nem jár a KISZ-klubba, már nincs óvodáskorú gyermeke stb.). Átmeneti esetben közvetve, más csatornákon bizonyos ellenérték áramolhat vissza: erkölcsi-mozgalmi érdemek akkumulálódnak, amelyek más szférákban kamatozhatnak. Végül közvetlen „ellenérték" jut azoknak, akiknek a gyermeke bekerül az intézménybe, akiknek háza előtt járda, út, vezeték épül stb. A jövedelemelvonó funkció némelykor olyan nyílt formát is ölthet, hogy egyik-másik tanács csekket küld a lakosoknak bizonyos létesítmények elkészítéséhez a hozzájárulás befizetésére.

De gazdasági jelentőségén túl milyen súlya is van a társadalmi munkának mindennapi tevékenységeink rendjében? Erre a tömegkommunikáció többnyire kampányjellegű, pragmatikus beszámolóiból nemigen tudunk következtetni, a szélesebb közvéleményhez, pedig nem szoktak eljutni a szociológiai vizsgálatok eredményei. Egy 1972-ben végzett, országos, reprezentatív vizsgálatból, amellyel a szabadidő-tevékenységek szerkezetét kívánták a kutatók feltárni,⁴ az derült ki, hogy a kérdezettek részvételi arányának sorrendjében (az adatok a lakosság összességére érvényesek) a társadalmi munka a 20. helyet foglalja el. (Első a rádióhallgatás, 10. a moziba járás, 21. a sportmérkőzések látogatása.) A társadalmi munkát a közepesen gyakori tevékenységek közé sorolták a kutatók. A kérdezettek 23 százaléka havonta több alkalommal végez társadalmi munkát. A lakosság több mint ötödének tehát havonta rendszeresen visszatérő programja a társadalmi munka. (Ezzel kapcsolatban két dolgot érdemes megjegyezni. Egyrészt azt, hogy létezik egy társadalmilag nagyon aktív, „funkcióhalmozó" réteg, amelynek életeleme a közéleti tevékenység. Másrészt viszont feltételezhető, hogy a kérdezettek közül sokan igyekeztek magukat „kedvezőbb színben" feltüntetni, és a valóságosnál több társadalmi munka végzéséről számoltak be.)

A társadalmi munkához hasonló, közepesen gyakori tevékenységek közé az olyan, társasan végzett tevékenységek tartoznak, mint például a társasjáték, a sport vagy a politikai képzés. Ugyanakkor a társadalmi munka olyan társas tevékenység, amit az emberek elsősorban a munkatársaikkal együtt végeznek, és nem a barátaik vagy családtagjaik társaságában. Ez egyúttal azt is kifejezi, hogy a társadalmi munkát többnyire a szocialista brigádmozgalomban, a munkahelyi és politikai szervezetek keretében szervezik, a lakóhelyi környezetben sokkal kisebb az ilyen jellegű aktivitás.⁵ A szórakozás és a kulturálódás különböző formái közül a társadalmi munka a sportmérkőzések látogatásával, a strandolással és a vendéglőbe járással, illetve a múzeumlátogatással és a színházba járással kapcsolódik össze a kérdezettek tevékenységi szokásaiban.

Hogyan tükröződnek azonban a társadalmi munkával kapcsolatos tények az érintettek tudatában? A társadalmi munkáról alkotott ítéleteik, véleményeik mennyire hasonlítanak ahhoz

a képhez, amely a tömegkommunikációs eszközökből rajzolódik ki, s amely kétségtelenül befolyásolni kívánja a közvéleményt? A társadalmi munka iránti attitűdöket valóban alakítják az értelmezésére, megítélésére modellt kínáló tömegkommunikációs közlések, a vele kapcsolatos propaganda is minden bizonnyal érezteti valamilyen mértékben a hatását. Ám ezek alakulásában alapvetően mégiscsak a személyes tapasztalatoknak van meghatározó szerepük, amelyek a társadalom különböző rétegeiben nyilvánvalóan nem azonosak. Hogyan vélekednek tehát a társadalmi, munkáról azok, akik végzik? Erre a kérdésre a korábbiakban már említett két országos, reprezentatív vizsgálat eredményei alapján próbálunk válaszolni.*

Társadalmi munka és közvélemény

A politikai közvélemény-kutatások végzői gyakran tapasztalják, hogy bizonyos kérdésekben csak az interjúszituációban „születik meg” az emberek véleménye, s akkor is csak a kérdésfeltevők által felkínált formában. Ez sok szempontból érthető is: a politika — különösen pedig a külpolitika vagy az országos politika — általában messze esik az emberek mindennapos tapasztalataitól, és nem (vagy csak nagyon áttételesen) érzik magukat személyesen is érintetteknek a „nagypolitika” ügyeiben. Hiányoznak a véleményalkotáshoz szükséges ismereteik, és nem mindig érdekeltek ezek elsajátításában. Egészen más a helyzet a társadalmi munka esetében. Majdnem mindenki úgy érzi, hogy ismeri ezt a fogalmat (98 százalék) és joggal: többségük valóban tisztában van a társadalmi munka lényegével (munkaidőn kívül és ellenszolgáltatás nélkül végzett munka — 93 százalék). Az a tény pedig, hogy a fiatalok többsége végzett már valamilyen társadalmi munkát (1977-ben 91, 1980-ban 85 százalék mondta ezt), önmagában is valószínűsíti, hogy tapasztalataik alapján kialakul bennük valamilyen vélemény róla, illetve, hogy véleményük formálódásában döntő szerepe van a tapasztalatoknak. Úgy véljük, hogy a társadalmi munkáról kialakult közvélemény valóban közvéleménynek mondható, ami spontán módon, belülről felvetődő, sajátnak érzett problémákon alapul: az interjúk végén 54-75 százalékuk mondta azt, hogy már korábban, a kérdezés előtt is gondolkozott a társadalmi munkán. (Azon, hogy szükség van-e rá; hogy önként vesznek-e részt benne az emberek; hogy jár-e valamilyen hátránnyal, ha valaki nem vesz részt benne; hogy a társadalmi munka elsősorban politikai vagy elsősorban gazdasági szempontból fontos-e és hogy vajon annyiszor szervezik-e, ahányszor szükség van rá?)

A szocialista brigádok között folytatott, 1975-ös kutatásunkban azt tapasztalhattuk, hogy a vélemények alaposan megoszlának abban a kérdésben, hogy konkrétan mi a társadalmi munka.

Voltak, akik nemcsak a munkaköri feladatokat nem, hanem a szakmába vágó munkát sem tekintették társadalmi munkának. Mások szerint lényegtelen, hogy szakmába vágó feladatról van-e szó vagy sem. Ismét mások természetesnek tartották, hogy vállalati feladatokat oldanak meg társadalmi munkával. A kérdezettek többsége azonban abban egyetértett, hogy munkaidőn kívül és ellenszolgáltatás nélkül kell végezni. Ennek ellenére önkritikusan vallották a vezetők is, hogy „sajnos nagyon elharapózott, hogy mindent munkaidőn belül végeznek, mert munkaidő után már nem igen lehet megfogni az embereket”. A meghatározásokból érdekes módon mindig hiányzott az utalás az önkéntességre. Nem egyszer találkoztunk olyan jelenséggel, hogy kedvetlenül, „muszáj”-ból végezték a társadalmi munkát. „Sajnos elég sokan ellenzékiek, ha benn maradnak, akkor az egyik nem annyit takarít, mint a másik ...” — mondta az egyik brigádtag.

A kommunista műszakok szervezésére szinte kivétel nélkül termelési feladatok elvégzése miatt került sor. Az egyik vállalat munkaverseny-felelőse így fogalmazott: „A társadalmi munkák

egy része, amit üzemben belül végeznek az emberek, felfogható úgy is, mint fekete túlóra. Például a javítási, karbantartási határidők előrehozása, az üzemzavarok munkaidőn túli elhárítása, mert ezeket a munkákat nem lehet tervezni. De szerintem az üzemi vezetők ezt többségükben nem azért csinálják, hogy túlórárt takarítsanak meg, hanem mert érzik az emberek lelkesedésének szükségességét."

Mint ebből az idézetből is kiderült, a társadalmi munka nemcsak mindennapi tapasztalati realitás, hanem politikai és ideológiai tartalmak hordozója is, amelyek nem maradnak rejtve a munka megszervezése, illetve a hozzá kapcsolódó agitációs és ideológiai tevékenységek során, noha esetenként, kétségtelenül különböző hangsúlyt kapnak bennük. A kialakult közvéleményben tehát az érintettek többdimenziós társadalmi magatartása tükröződik.

Gazdaság és ideológia

A társadalmi munkának — már csak a fogalomban szereplő „munka” szó miatt is — elsősorban gazdasági jelentése van a 14—30 évesek számára. Kérdésünkre, hogy mit értenek társadalmi munkán, kiderült, hogy érzékelik a fogalomban a gazdasági és az ideológiai tartalmak összefonódását. A társadalmi munka „a szocializmus építésének módszere” — definiálta egy szakmunkás, sőt ahogy egy betanított munkás mondta: „a szocializmus”. (Ez utóbbi válaszokat nem soroltuk a helyes válaszok közé.) Összességében azonban a fiatalok inkább a társadalmi munka gazdasági okait és jelentőségét emelték ki: az ingyenességet 79; hogy a közösség, az ország, a társadalom stb. részére végzik, 47; hogy nem munkaidőben, 29; hogy önkéntes felajánlásból 25 százalékuk említette. Ugyanakkor csak öt százalék említette, hogy morális okokból (jótekonyságból, szívességből, önzetlenségből stb.) végzik és csak egy százalék, hogy politikai, ideológiai célból szokták őket szervezni.

Amikor azonban kifejezetten azt kérdeztük meg tőlük, hogy miért szoktak társadalmi munkát szervezni, a gazdasági okokat (is) említők 54 százaléka mellett már 31-et tett ki azoknak a fiataloknak az aránya, akik válaszaikban pedagógiai, ideológiai, morális vagy politikai okokra (is) hivatkoztak. Néhány példa arra, amikor egyszerre említettek a társadalmi munka szervezésének okai között gazdasági és eszmei-politikai okokat: „Az emberek még nem elég érettek, hogy elvégezzenek minden munkát a munkahelyükön, másrészt gazdasági kényszer is.” „Mert nem mindenre van elég pénz, és az emberek jobbak lesznek, ha társadalmi munkát végeznek.” „A társadalmi munka az öntudatot fejleszti, gazdaságilag is kell.” stb.

Mindazonáltal a két vizsgálat eredményeinek az összevetése azt mutatja, hogy a társadalmi munka fontosságának a megítélésében az adatfelvételek közötti időszakban bizonyos változások mentek végbe az ifjúsági közvéleményben: csökkent azoknak az aránya, akik szerint elsősorban politikai okokból fontos a társadalmi munka, s azoké is, akik szerint elsősorban gazdasági szempontból az, és megnőtt azoké, akik szerint mindkét szempontból egyformán fontos. A két vizsgálat között eltelt időszakban 71 százalékról 63-ra csökkent azok aránya, akik szerint elsősorban gazdasági szempontból és 12 százalékról hétre csökkent azoké, akik szerint elsősorban politikai szempontból fontos a társadalmi munka.

Ezt a kérdést 1980-ban a szocialista brigádmozgalomra vonatkoztatva is feltettük. Ismeretes, hogy a mozgalom keretében igen sok társadalmi munkát is végeznek. (Ez olyannyira jellemző a szocialista brigádmozgalomra, hogy arra; a kérdésünkre, hogy mi a szocialista brigádmozgalom lényege, a fiatalok 24 százaléka a társadalmi munka végzését említette, 13 a kommunista műszakokat, hét általában az „ingyen munkát”. De 18—18 százalék említette a bölcsődei az óvodai munkákat, illetve az építkezéseket, parkosításokat, 13 százalékuk a patronálást és 12 az öregek, a betegek, a rászorulókat támogatását.) Nos, a tendenciák a

brigádmozgalom szervezésének a megítélésében is az előzőekhez hasonlóan a gazdasági szempontok elsődlegességét mutatják: csak nyolc százalékuk válaszolta azt, hogy elsősorban politikai okokból szervezik a szocialista brigádmozgalmat, ugyanakkor 41 százaléknak az volt a véleménye, hogy ezt elsősorban gazdasági szempontból teszik, további 34-nek pedig az, hogy mindkét szempontból (16 százalékuk azt mondta, hogy nem tud erre a kérdésre válaszolni).

Ezek az általános tendenciákon belül azonban mind a társadalmi munka fontosságával, mind pedig a szocialista brigádmozgalom fontosságával kapcsolatban azt tapasztaltuk, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely, illetve az iskolai végzettség erőteljesen befolyásolja, hogy ki melyiket választja a felkínált válaszalternatívák közül. Minél iskolázottabbak a megkérdezettek, annál inkább a politikai szempontokat tartják az elsődlegeseknek, és annál kisebb arányban mondják azt, hogy gazdasági szempontból fontos a társadalmi munka, illetve a szocialista brigádmozgalom. Ezzel szemben az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a fizikai dolgozók zöme — azok tehát, akik „közel vannak a termeléshez” — gazdasági okokból tartja fontosnak, és csak elenyésző arányban vélik úgy, ezek elsősorban politikai szempontból fontosak.

Az elvek és a gyakorlat

Az olyan társadalmi jelenségek esetében, amelyeknek jelentős, intézményesen kultivált ideológiai funkciójuk is van, joggal vetődik fel a kérdés, hogy az érintettek miként látják a szóban forgó jelenségekkel kapcsolatban deklarált elvek érvényesülését a gyakorlatban. A társadalmi munka egyik alapvető elvének az önkéntesség elvét tekintjük. Az önkéntesség magas fokú tudatosságot, fejlett öntudatot és önzetlenséget feltételez az érintetteknel: annak belátását, hogy egyéni érdekeiket háttérbe szorítva, szabadidejük, szellemi és fizikai képességeik egy részét feláldozva kell szolgálniuk a közösség érdekeit, esetleg annak reménye nélkül, hogy valaha is részesülnek majd az így előállított javakból. Az eredeti kérdésnek tulajdonképpen két oldala van. Az egyik az, hogy az emberek hogyan vesznek részt a társadalmi munkában: önként jelentkeznek-e vagy felkérik őket, netán kötelezik? A másik az, hogy valóban kialakult-e az érintettekben olyan belső motivációs rendszer, amely nem engedi, hogy különböző — a társadalmi munkától független — előnyökért dolgozzanak, illetve kialakult-e körülöttük az olyan társadalmi környezet, amely kizárja, hogy más természetű hátrányoktól tartva vegyenek részt társadalmi munkában?

Az eredeti kérdésre adandó válasz előtt — vagyis miként látják az elvek érvényesülését a gyakorlatban — megállapíthatjuk, hogy az elvek hiánytalan érvényesülésétől még messze vagyunk. A társadalmi munka közvetlen vagy közvetett visszatérülése vagy soha meg nem térülése az egyén szférájában nagyon bonyolult érdekviszonyokat alakít ki. Másrészt az állampolgárookra nemegyszer társadalmi-intézményi nyomás nehezedik. Például gyakori jelenség, hogy a gyermek- és az oktatási intézmények vezetői — sokszor ők is kényszerhelyzetben — (kényszerhelyzet elé állítják a szülőket. A munkahelyi szervezésű társadalmi munkánál a presszió lehetősége még közvetlenebb.

Kutatásunkban arra a kérdésre, hogy önként jelentkeznek-e az emberek társadalmi munkára vagy felkérik rá őket, a fiatalok 13 százaléka nem tudott úgy válaszolni, hogy ezek közül az alternatívák közül csak egyet válasszon ki. Ez arra utal, hogy a munka megszervezésének eme fázisában sok helyen nem egységes a gyakorlat. Néhány példa a kettős válaszokra: „Önként jelentkeznek, kötelezőszerűen" (segédmunkás). „Ez olyan, hogy megvan a ráhatás, hogy mindenki elmegy" (alkalmazott). „Ha a többség megszavazza, a többinek is mennie kell" (értelmiségi). „Önként és felkérik őket, közlik velük és aztán önként elmennek" (szakmunkás)

stb. A fiatalok hat százaléka szerint az embereket kötelezni szokták a társadalmi munkára. A többiek megközelítőleg azonos arányban válaszolták vagy azt, hogy önként jelentkeznek, vagy pedig azt, hogy felkérlik rá őket. Figyelemreméltó, hogy a vélemények aránya, egyik társadalmi csoportban sem változott jelentősen (csak a KISZ-tagok közül mondták valamivel többen azt, hogy az emberek önként jelentkeznek társadalmi munkára, mint a nem KISZ-tagok közül), ami az általános társadalmi gyakorlat és a vélemények egyértelmű, szoros kapcsolatára utal. A kommunista műszakot kevésbé látják önkéntesnek a fiatalok: többségük szerint felkérlik rá az embereket, 56 százalék, és csak 26 százalék véli úgy, hogy önként szoktak rá jelentkezni. (Hét százalék szerint kötelezik őket rá, 11 százalékuk egyéb válaszokat adott.)

Az önkéntesség elvének a megsértése egyesekből heves indulatokat vált ki: (A kommunista műszakra) „miért nem csak a kommunisták mennek? Mások miért csinálják? Nálunk mindenkit köteleztek, mert különben komoly botrányt helyeztek kilátásba" (szakmunkás). „Túlzásba viszik. Elindult egy akció, és néha már kényszer" (alkalmazott). „Aztán kivonul a banda „önként"". A nagy szöveg, mi pedig mondjuk, hogy „önként" (középiskolás). „Az állami vezetés által kikényszerített önkéntes felajánlás" (főiskolai hallgató) stb.

Ami az önkéntességgel kapcsolatos, személyes motivációkat illeti, ezeket úgy próbáltuk feltárni, hogy megkérdeztük: jár-e valamilyen előnnyel, ha valaki részt vesz társadalmi munkában, illetve kommunista műszakokban, és jár-e valamilyen hátránnyal, ha valaki nem vesz részt bennük?

Vélemények a részvételről és a hiányzásról (százalékban) *

Megnevezés

A részvétel

A hiányzás

előnyökkel jár

hátrányokkal jár

előnyökkel jár

hátrányokkal jár

a társadalmi munka esetében

47

49

30

66

a kommunista műszak esetében

29

60

19

69

*A megoszlási viszonyszámok azért nem adják ki a 100 százalékot, mert a nem tudommal és a nem válaszolókat nem vettük figyelembe.

Úgy tetszik, hogy a kommunista műszaknak kisebb a kockázata: kevesebben mondták, hogy a benne való részvétel előnyökkel jár, ugyanakkor valamivel többen tartózkodtak a véleménynyilvánítástól (11, illetve 12 százalék), mint a társadalmi munka esetében (négy-négy százalék). A társadalmi munkán való részvételnek vagy a róla való hiányzásnak, a válaszolók szerint, már nagyobb a tétje. Jobban jár az ember, ha nem marad ki belőle. A fiatalok nem csekély része számára a köz érdekében végzett munka egyúttal személyes előnyök és hátrányok kérdése is. Amikor tehát korábbi kérdésünkre a kérdezettek egy része nem azt válaszolta, hogy az emberek önként jelentkeznek társadalmi munkára, hanem azt, hogy erre felkérjük őket, akkor olyan elvárás- és érdekeltségrendszerre utaltak, amely nem teszi lehetővé (vagy megnehezíti) az érintettek számára a felkérés visszautasítását.

A részvétel előnyösségét a legtöbben azzal indokolták, hogy az a munkahelyen „jó pont”, hogy erkölcsi vagy anyagi előnyökkel jár, vagy éppen mindkettővel. A hátrányok között azt említették a legtöbben, hogy ez a munkahelyen „rossz pont”. Nem kevesen vannak azonban olyanok, akik a részvételnek valamiféle általános előnyösségét, az érvényesüléssel való összefonódását érzékelik: „Előmenetel szempontjából hasznos” (értelmiségi). „A vállalat vezetősége nem jó szemmel nézné, ha mindenből kihúzná magát” (alkalmazott). „Mert 'illik', 'ha más csinálja, nekünk is kell' alapon” (szakmunkás). „A továbbtanulásra jelentkezésnél figyelembe veszik” (középiskolás) stb. A válaszok másik csoportja viszont nagyon is kézzelfogható előnyökről számol be: „előbb kap beutalót” (alkalmazott), „nem vonják le egy napi bérét” (szakmunkás), „KISZ- és párttagság feltétele” (értelmiségi), „kizárják a szociális juttatásból” (betanított munkás), „kitüntetésnél figyelembe veszik” (alkalmazott), „ha a katonaságtól nem megy el társadalmi munkára, nem kap szabadságot” (értelmiségi), „béremelésnél, jutalomosztásnál könnyen kimaradhat” (alkalmazott), „nem vettem részt az óvoda építésénél, a lányomat nem is vették fel az óvodába” (szakmunkás) stb.

Végül pedig a válaszok harmadik csoportját olyanok alkotják, amelyekben a társadalmi munkának vagy a kommunista műszaknak a társadalmi, erkölcsi vagy éppen politikai előnyei (illetve, hiányzás esetén a hátrányai) fogalmazódtak meg: „A szocialista embertípus kialakítása érdekében előnyös” (középiskolás). „Erkölcsi nevelés, de teljesen céltalan, mert nem ott szervezik, ahol szükség van rá” (értelmiségi). „Szocialista jellem kialakulásához vezet” (alkalmazott). „A személy elbírálásánál veszik figyelembe, és a béremelésnél. Azon részt vesz a párttitkár is. 'őregem, nem áldoztál semmit, nem kapsz egészséget, csak bizonyos részt' — mondja az. Ugye, oké? Szóval, ez a beszéd. Hogy milyen is az ember politikai beállítottsága” (szakmunkás). „Az ember felajánlja egy napi keresetét, annyival kevesebbet kell pótolnia a tanácsnak” (rokkantsági nyugdíjas) stb.

A fentiekből adódik a társadalmi munka másik paradoxona. Az intézmények, a gazdasági szervezetek vezetői a tervezés során előre bekalkulálják az emberek öntudatát, az önkéntes munkavállalási hajlandóságát. Ennek „tervezési” fogyatékoságaiból adódik, hogy sokszor pressziót kénytelenek alkalmazni az „önkéntes” társadalmi munka szervezésénél. A tervezési gyengeség egyik forrása egyebek között két dologból adódhat. Mivel az ország helységei településfejlesztési versenyben állnak egymással, az esetleg elért jó helyezés bizonyos plusz pénzek forrását jelentheti. De ettől függetlenül is, a vezetők közvetlenül érdekeltek abban, hogy minél nagyobb társadalmi összefogást tudjanak felsorakoztatni minősítésük alapjául.

Nem hagyható figyelmen kívül a vezetőkre nehezedő társadalmi-politikai nyomás sem, amit sok esetben a tömegkommunikáció közvetít. Egy interjúban a 168 óra riportere szinte számon kérte a falu vezetőitől, lakosaitól, hogy miért nem hordták el a hulladékot, miért nem kaszálták le a gázt, miért az utolsók a versenyben.⁷ Elképzelhető, hogy a járás, a megye illetékes vezetői

hogyan reagáltak a kiserkesztésre.

A társadalmi munka szükségessége

Hogy a társadalmi munka mennyire szükséges, az mindenekelőtt gazdasági kérdés. Jellemző lehet azonban az érintetteknek a társadalmi munka iránti alapvető attitűdjére, a társadalmi munkával kapcsolatos, alapvető érzelmeikre, hogy ők miként vélekednek erről a kérdésről. A fiatalok többsége mind a társadalmi munkáról, mind pedig a kommunista műszakról úgy nyilatkozott, hogy szükség van rájuk (ez utóbbiról valamivel kevesebben mondták ezt). Mivel azonban ez a kérdés mégiscsak egy régi, átfogó társadalmi intézmény megkérdőjelezését hordozza magában, nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy egyesek nem merték felvállalni elutasító magatartásukat. Összességében a fiatalok 83 százaléka szerint szükség van a társadalmi munkára, 16 százalék szerint nincs rá szükség minden esetben és egy százalékuk szerint egyáltalán nincs rá szükség. A kommunista műszakot 73 százalék tartja szükségesnek, 21 szerint nincs rá minden esetben szükség és két százalékuk szerint felesleges.

Hogy egy-egy rosszul szervezett, az érintettekben tüskét hagyó akció milyen mélyen befolyásolja a társadalmi munka megítélését, jól mutatják azok a válaszok, amelyek kétségbe vonták szükségességét: „Van, amikor a társadalmi munka látszat a látszatért” (szakmunkás). „Nem a hasznosság a lényeg, hanem, hogy igazolják az 50 órát” (alkalmazott). „Olyan társadalmi munkát szerveztek, amit nem az elvégzett munka tett szükségessé, hanem, hogy fel lehessen írni, hogy társadalmi munkát végeztünk” (értelmiségi). „Nem, mert a gyakorlatban nem önkéntesen vesznek részt, s nem érzik a célt sem, rossz szervezés miatt” (főiskolás). „De nem nekünk, a főnököknek. Ezért kapnak pénzt” (segédmunkás). „Eltúlozzák, nem lehet hat-nyolc kommunista műszakot csinálni évenként” (szakmunkás). „Hallottam, hogy kötelezővé tették. Szerintem ezt csak felajánlani lehet” (alkalmazott). „A kollektív szerződésben is benne van” (szakmunkás).

Gyakrabban kifogásolják az olyan társadalmi munkákat, amelyeket a termelési, szervezési fogyatékoságok korrigálására szerveztek. 1980-ban is visszaköszönnek a korábbi kutatásunkban „fekete túlóraként” jellemzett társadalmi munkák. „Hogy ne kelljen a gyárnak túlóradíjat fizetnie, azért szerveznek.” (szakmunkás). „A kommunista szombatokat jobb szervezéssel, hatékonyabb gazdálkodással rendes munkaidőben meg lehetne csinálni a befolyó pénz többszörösét tervszerű, jó munkával meg lehetne termelni, nem kéne az embereket háborgatni” (szakmunkás). „Ezt a munkát munkaidőben kell elvégezni. Ez az összmunkaidő burkolt emelése. A munka hatékonysága kisebb, mint rendes munkaidőben” (értelmiségi). „A vállalatok elmaradását nem ezzel kéne behozni” (betanított munkás). „A munkaidő teljes kihasználásával nem szükséges” (szakmunkás) stb.

Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy ha másodlagos érdekektől, szervezeti, munkahelyi elvárásoktól függetlenül vizsgáljuk a társadalmi munkákat, akkor azoknak önmagukban is megvan a maguk vonzereje, s az esetek többségében nem is kicsi. Nyolc különböző társadalmi munkát soroltunk fel, és mindegyikről megkérdeztük a fiatalokat, hogy elmennének-e rájuk? Az általános pozitív beállítódást az is jelzi, hogy a válaszolók 43 százaléka legalább hét társadalmi munkában részt venne, és 13 az általunk felsoroltakon kívül még magától megnevezett egy olyan munkát, amit elvégezne. A legtöbb esetben bölcsőde, óvoda építésében vennének részt (96), valamint az öregek megsegítésében (93), sportlétesítmények építésében (82), ifjúsági klubok építésében (77) és lakásépítésben (73 százalék). Út- és járdaépítésben 58, mezőgazdasági munkában 66 százalékuk venne részt. A legkevesebben hulladékot gyűjtenének (48)

százalék.

A fiatalokban tehát van készség a részvételre az értelmes munkákban. A gyerekek társadalmi munkával kapcsolatos beállítódását jól jellemzi a következő adat. Ötszáz, 10—14 éves budapesti gyereknek 26, a politika világával kapcsolatos fogalomról kellett megmondania, hogy szeretik-e őket vagy nem.⁸ A szeretet-sorrendben a társadalmi munka az ötödik helyre került, és csak a magyar Himnusz, a magyar nemzeti zászlót, a vörös zászlót és a felvonulást szerették ennél is jobban a gyerekek. (81 százalékuk szereti a társadalmi munkát, hét nem, 13 nem tudja eldönteni.)

A társadalmi munkának hazánkban is vannak a második világháborút megelőző időkre visszanyúló hagyományai. Ez a munka elsősorban szociális és karitatív tevékenység volt. A háborút követő gazdaság-helyreállítási periódusban a közmunka, majd a rohammunka hozzátartozott a mindennapi élethez. A béke öröme, a fényes szellők nemzedéke vitte tovább ezt a lendületet. A gazdasági élet további alakulása során a túlfeszített nehézipari és egyéb beruházások miatt relatív tökeszegénység lépett fel az infrastruktúra és a szolgáltatások területén. A beruházási javak eme szűkössége vagy hiánya felértékelte a társadalmi munkát, így került sor ebben az időben több sportlétesítmény, kultúrház stb. felépítésére társadalmi munkával. Hosszú ideig a társadalmi munka „gazdaságosságát” figyelmen kívül hagyták, nem számított, hogy az adott feladathoz hány munkáskéz szükségeltetett. Ezt a korszakot az „aki akar, az ügyis keres és talál magának munkát” szemlélet jellemezte. Ez összecseng azzal a közgazdasági tapasztalattal, hogy a szocialista gazdaságban mindaddig érdemes pótlólagos munkaerőforrást bevonni a termelésbe, ameddig ez a munkaerő új értéket állít elő. Sőt, még akkor is, ha a társadalmi ráfordítások meghaladják a létrehozott társadalmi termék növekményt. Ez utóbbi különösen az infrastrukturális fejlesztésekre igaz.⁹ Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a társadalmi munka bizonyos típusai — például a vállalati termelés kiesések pótlásai, szervezési hibák korrigálása — elsősorban az extenzív gazdaságfejlődési periódus tünetei, s létfeltételei egyebek között a piaci érdekeltség hiányában, a népgazdaság ambivalens irányítási és érdekeltségi rendszerében gyökereznek.

Napjainkban a plusz kereső tevékenység vállalására kényszerítő gazdasági nyomással versenyez a társadalmi munka vállalására készítő erkölcsi-ideológiai nyomás. Az állampolgár választásra kényszerül, s ez a döntés nem mindenkinél értékválasztás.

A társadalmi munkát felfoghatjuk a társadalmilag szervezett termelés és elosztás egyfajta kiterjesztéseként is, amihez az ideológiát a szervezők készen találják: a létrehozott produktum ösztársadalmi hasznú vagy kisebb-nagyobb, valóban meglevő csoportérdekek kielégítését szolgálja. Azt mondhatjuk tehát, hogy az állampolgárokhoz hasonlóan az intézmények is létrehozták a szocialista szektoron belül a maguk „második gazdaságát”.

Tágabb összefüggésben pedig azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a társadalmi munka tovább csökkenti az egyébként is kevés szabadidőt, s ezáltal a nem munkaidő nagy hányada válik ellenőrizhetővé és irányíthatóvá. Ennek negatív pszichológiai (egyéni és családi) vonatkozásai beláthatók.

A társadalmi munka az esetek nagy részében tüneti kezelést jelent, mivel elodázza a különböző gazdasági-társadalmi feszültségek felszínre kerülését, és ezáltal késlelteti a tényleges megoldást. Erre számtalan példát lehetne sorolni a gyermek- és oktatási intézményektől kezdve a településfejlesztésen át a termelő üzemekig.

Ha a jelenlegi helyzet alapján extrapolációra szánnánk el magunkat a társadalmi munka várható jövőjét illetően, akkor egyrészt azt mondhatnánk, hogy számítani lehet a konfliktusok további manifesztálódására (különösen az egyén, az állampolgár szintjén), másrészt viszont a

szociálpolitikai feszültségek fokozódásával várható, hogy a szociális karitatív tevékenységek előtérbe fognak kerülni.

Az ifjúság minden bizonnyal továbbra is az elsősorban mozgósítható réteg lesz. Mint láttuk, az embereknek a társadalmi munkán keresztül a szélesebb értelemben vett társadalmi praxishoz való viszonyuk is formálódik. Úgy véljük, nem mindegy, hogy milyen állampolgári tapasztalatok befolyásolják ezt a viszonyt.

SZABÓ ILDIKÓ—ZÉTÉNYI ZOLTÁN

JEGYZETEK

1 Szabó Ildikó: Vélemények a társadalmi munkáról. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, KISZ KB Közlemények, 1982. 2. szám.

Zétényi Zoltán: Ismeretek és vélemények a szocialista brigádmozgalomról. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat sajtó- és közvélemény-kutató osztálya, 1981, kézirat.

2 Egy empirikus kutatásnál megállapították, hogy a munkaszervezési fogyatékoságok, a termelési zavarok (váratlan meghibásodások), piaci problémák elhárítására a dolgozók szívesen és gyakran végeznek társadalmi munkát, de karbantartásra, felújításra nem. Ez utóbbi szükségességét a munkások jogosan vitatják. Dr. Pirtyi Ottó: A szocialista munkaverseny és a vállalati belső mechanizmus. SZEKI, 1975.

3 V. D. Patrusev: A szabadidő társadalmi és gazdasági problémái a szocializmusban, in: A szabadidő szociológiája. Gondolat, 1976.

4 Vitányi Iván: A szabadidő tevékenységek megoszlása és szerkezete, in: A szabadidő szociológiája. Gondolat, 1976.

5 Egy korábbi vizsgálatban csak szocialista brigádtagokat kérdeztünk egyebek között a társadalmi munkáról. A kérdezettek 85 százaléka végzett társadalmi munkát, közülük 12,8 százalék csak a lakóhelyén, 51,2 csak a vállalatánál, 21 mindkét helyen. A kutatást a nehézipar 13 vállalatánál folytattuk 1975-ben. Az erről szóló beszámolót lásd: Béki Gabriella—Zétényi Zoltán: Szocialista módon dolgozni, tanulni, élni. Valóság, 1977. 11. szám.

6 Mindkét vizsgálatot az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat sajtó- és közvélemény-kutató osztályán végeztük kérdőíves módszerrel, ezres-ezres reprezentatív mintán, 14—30 éves fiatalok körében. A társadalmi munkáról végzett vizsgálat 1977-ben volt, a szocialista brigádmozgalomról érdeklődő pedig 1980-ban.

7 168 óra. Kossuth Rádió, 1982. augusztus 7.

8 Szabó Ildikó—Csepeli György: Nemzet és politika a 10—14 éves gyerekek gondolkodásában. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984.

9 Gábor R. István: Munkaerőhiány a mai szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1979. február.

ILDIKÓ SZABÓ (research worker at the Social Institute of Eötvös Lóránd University)

ZOLTÁN ZÉTÉNYI (psychologist, correspondent of POLIFON):

"For others" or "for ourselves"

(Opinions about unpaid social work)

The paper analyses, relying on three sample surveys made among young people and adults, the opinions about social work. Most of those interviewed know the substance of social work and their majority have participated in some kind of such work. They mainly mention the economic causes of organizing unpaid social work, but also feel the ideological and political

causes. They are of the opinion that social work, similarly to the socialist brigade movement, is more important from economic than political viewpoints. For a not negligible part of the young people work done in the interest of the community involves personal advantages or disadvantages as well. Those interviewed frequently meet a complicated system of expectations with their participation. In connection with the voluntariness of participation in social work the answers reflect ambivalence and uncertainty. Both the young and the adults hold social work to be important, but object to its being organized for demonstrative goals or for replacing lags in output.

The paper also extends to the economic and political circumstances which brought about the institution of social work as well as to the structural reasons which make it disfunctional at times.